

Alföldy Géza (1935), ókortörténész, egyetemi tanár, a heidelbergi Ruprecht-Karls-Universität Ókortörténeti Intézetének igazgatója. Fő kutatási területei a római társadalom-, közigazgatás-, vallás- és hadtörténet, a római történetírás, a provinciák története, az epigráfia és a személynévkutatás.

Alföldy Gézával készített interjúnk a 75. oldalon olvasható

Római császárok és feliratos emlékeik

Antik „médiумok” a hatalom szolgálatában*

Alföldy Géza

Silvio Panciera, a kitűnő olasz epigráfus, nemrég ezt írta a római feliratok természetéről: „A múltban sokszor hangsúlyozták a feliratok révén történő kommunikáció állítólagos »objektivitását«, szembeállítva ezt a történeti elbeszélés »szubjektivitásával«. Nem így a legutóbbi években, amelyek során egyre inkább nyilvánvalóvá lett, mekkora szerepet játszott annak eldöntésében, hogy egy felirat egy bizonyos módon, egy bizonyos pillanatban és egy bizonyos helyen létesüljön, a mindig szubjektív ön-reprezentációra való törekvés.” A római feliratkulturának ez a természete, amely megkülönböztette például az ókori keleti ékírásos kultúrákból vagy a krétai és mykénéi világból ismert archívum-természetű adat-dokumentációtól, már a köztársaság idején félreismerhetetlen volt. Szerény kezdeteiből lassan kinőve ez a feliratcultúra azonban később ismert méreteivel csak Augustus idejétől kezdve bontakozott ki igazán, aki a feliratos médium – vagy jobban mondva a felirattal ellátott emlékművek – publicisztikai hatékonyságát zseniális módon sokkal jobban felismerte, mint elődei. Csak Augustus korától kezdve, de akkor robbanásszerűen indult meg mind Rómában, mind Itáliában és főleg a tartományokban a feliratcultúra elterjedése eddig sohasem látott dimenziókban. Ez a feliratcultúra arra a célra szolgált, hogy a hatalmasok, valamint az ezek nyomán orientálódó szélesebb néptömegek értékrendjét és elgondolásait egyszerű formában, könnyen megérthető hirdadásokkal juttassa kifejezésre és egyszersmind maradandóvá is tegye. E feliratcultúra középpontjában a római társadalmi és politikai rendszer adottságainak megfelelően a császári hatalom dicsőítése állt, mivel ez a hatalom

A *Res Gestae Divi Augusti* eleje, modern rekonstrukció, Róma (a szerző felvétele)

Augustus isteni hatalmának szentelt oltár, Tarraco (Tarragona, Spanyolország) (a Madridi Német Régészeti Intézet felvétele)

nyújtott az uralkodóknak lehetőséget arra, hogy – állítólagos vagy valóságos – erényeiket a *res publica* javára érvényesítsék és ennek sorsát így megfelelő módon irányítsák.

Hogy az uralkodók önreprezentációjában a császári hatalom tematizálása elsődleges helyet kapott, az már „a feliratok királynője”, a *Res Gestae Divi Augusti* fényében teljes világossággal kitűnik. Akármennyire is egyedülálló ez a feliratos dokumentum mint részletes beszámoló egy római hatalmasság tetteiről és érdemeiről, mégis sok tekintetben jellemző a feliratok révén általánosan kifejezésre juttatott híradásokra. A szöveg tárgyát címe szerint azok a „viselt dolgok” (*res gestae*) alkotják, amelyek révén Augustus *orbem terrarum imperio populi Romani subiecit* (a földkerekséget a római nép hatalma alá vetette), kiegészítve a költségek (*impensae*) felsorolásával, amelyeket Augustus a rómaiak javára fordított. Ily módon Augustus hatalma mint Róma hatalmának megtestesülése már a *Res Gestae* legelejen megfelelő hangsúlyt kapott. Augustus ugyan a *Res Gestae* vége felé azt mondja, hogy a polgárháborúk befejezése után a *res publicát* visszaadta a szenátusnak és a népnek, és hogy az a *potestas*, amellyel ettől kezdve rendelkezett, nem lépte túl hivatali kollégáinak hatalmát, ellentétben az *auctoritas*nak nevezett, kezdeményezőképeséget és befolyást jelentő személyes tekintéllyel, amellyel mindenki máson túltett. A *Res Gestae* olyan olvasóiban azonban, akiket elsősorban nem a közjog és az ideológia szubtilis finomságai, hanem a realitások érdekelttek, ez a felirat bizonyára egészen más gondolatokat keltett a *princeps* valódi hatalmáról. Ebben a szövegben azt olvas-

hatták, hogy Augustus 13 alkalommal volt konzul és 37 alkalommal vette át a *tribunicia potestas* jogkörét (amihez meg kell jegyeznünk, hogy a *Res Gestae* Augustus konzulságait nem kevesebb mint 17 alkalommal, népribunusi hatalmát ötször nevezi néven); azt is tudomásul vehették, hogy Augustus még az olyan években is, amelyekben nem töltötte be a konzul tisztségét, a konzuli *imperium* birtokosaként ügködhetett, továbbá, hogy 21 alkalommal kiáltották ki diadalmas *imperator*nak. Mindehhez járult a számos utalás Augustus győzelmeire és *triumphus*aira, amelyeket nem úgy, mint a korábbi hadvezérek által vezetett *exercitus populi Romani*, hanem az ő „saját” hadserege és flottája – *exercitus meus, classis mea* – valósította meg, ha éppen nem Augustus személyes vezénylete alatt, akkor is az ő parancsait követve és az ő *auspicium*ai szerint. A hatást csak fokozta a hivatkozás arra, hogy Augustus *triumphus*ai alkalmából a rómaiak nem kevesebb mint 9 foglyul ejtett királyt vagy királyfit láthattak, valamint arra, hogy másik 9 király vagy királyfi menekült Augustus oltalma alá. Mindezt kiegészítette a nagyszabású hadizsákmány, a *manubiae* említése, amelyekből Augustus a pompázatos új középületek költségeit fedezte. Még az eddig elképzelhetetlen nagyságú *impensae* és az ezáltal lehetővé vált káprázatos teljesítmények listájáról is azt lehet mondani, hogy ezek is hatalmat juttattak kifejezésre, nevezetesen Augustus felülmúlhatatlan gazdasági hatalmát. Hogy mindezt tekintetbe véve a *potestas* és az *auctoritas* közötti határ pontosan hol húzódott, az a legtöbb alattvaló számára aligha lehetett egyértelmű és aligha számíthatott különösebb érdeklődésre. Az alattvalók felfogása szerint a *pater patriae* személyéből sugárzó *auctoritas* nyilvánvalóan egyfajta hatalomnak számított (annál is inkább, mivel ez számukra elválaszthatatlan volt a *patria potestas* fogalmától), mégpedig olyan hatalomnak, amelynek alá kellett, hogy rendeljék magukat és amelytől függtek, amelynek hordozójától azonban elvárták, hogy védelmezze őket és érdekeiket képviselje.

A *Res Gestae Divi Augusti* olvasója számára azonban nemcsak az említett és az egyéb szövegrészek tűnhettek egy eddig ismeretlen nagyságú hatalom híradásának. Augustus felsőbbrendűségét az is kidomborította, hogy a *Res Gestae* szövege eddig teljesen szokatlan módon két ércoszlopra volt bevésve, amelyek már formájukkal és méreteikkel feltűnést keltettek. Továbbá a császár mauzóleumának bejáratánál álltak, azaz Róma akkor legnagyobb síremléke előtt, Rómában eddig ismeretlen módon a két ott emelkedő obeliszk közvetlen közelében, amelyek egyiptomi hagyományuk értelmében már önmagukban is a hatalom jelképeinek számítottak. Ezenfelül a *Res Gestae* felállítási helyéről déli irányban közvetlenül a *solarium Augustira* lehetett látni, amelynek *gnomon*ja, vagyis óramutatója a ma az olasz parlament előtt álló Montecitorio-obeliszk volt. Ez a monumentális napóra nemcsak Augustus „földi” hatalmát hirdette (többek között azzal, hogy az obeliszk talapatára írt felirat Egyiptom Augustus által végrehajtott alávetését dicsőítette), hanem az uralkodó emberfölötti, kozmikus ha-

Claudius császár diadalívének kiegészített felirata, Róma

talmát is. Megjegyzendő az is, hogy a *Res Gestae* ancyrai másolata az Ancyra városát uraló dombon épült Augustustemplom egyik oldalfalára volt bevésve; a pisidiai Antiochiában előkerült másolat e város egyik kiemelkedő pontján, a császárkultusz körzetében volt kiállítva; az apolloniai másolat ugyancsak Pisidiában szintén az uralkodókultusz *temenos*án belül egy hatalmas talapzatra volt bevésve, amelyen Divus Augustus, Livia, Tiberius, Germanicus és az ifjabbik Drusus szobrai álltak. A *Res Gestae Divi Augusti* szövegének tartalma, a felirat ünnepélyes megjelenési formája, a felirathordozó műemlék, az architektonikus keret és mindennek beillesztése egy nagyobb térbeli összefüggésbe tehát szoros kapcsolatban álltak egymással. Éppen együttesük volt leginkább alkalmas annak az érzésnek a felkeltésére, hogy itt egy egészen különleges hatalomról volt szó. Még hatékonyabbá vált ez a híradás azáltal, hogy Augustusnak ez az önszámadása másolatok révén Róma városán kívül, így legalábbis Galatia provinciában, ott bizonyára a helytartó kezdeményezésére, szélesebb közönség számára is közvetlenül hozzáférhető volt. Leírt adottságai révén a *Res Gestae Divi Augusti* reprezentatív példának tekinthető arra, hogy miként szolgáltak a felirattal ellátott műemlékek általánosan a császári hatalmat megjelenítő médium gyanánt.

Az ún. császárfeliratok tartalmát illetően, amely az uralkodó korlátlan hatalmát hirdette, elég itt néhány rövid megjegyzés. Egyedülálló volt már a császárok nevének megjelölése a feliratos szövegekben, kezdve a principátus alapítója, az *Imperator Caesar Divi filius Augustus* eddig teljességgel ismeretlen jellegű névadásával. A *Caesar Augustus* formában nem ritkán előforduló rövidített változat – voltaképpen egy *nomen gentile* és egy *cognomen* a *praenomen* nélkül, egy akkoriban különben teljesen ismeretlen névadási forma – mutatja, hogy Augustus személyneve a kortársak szemében még csak pusztán formális szempontból sem felelt meg egyszerűen a római polgárt jellemző *tria nomina* hagyományos névadási rendszerének, hanem egészen különleges névnek számított, akárcsak a későbbi uralkodók hosszú filiációs adatai, mint például *Divi Hadriani filius Divi Traiani Parthici nepos Divi Nervae adnepos*, vagy győzelmeikre utaló mellékneveik, mint

Germanicus, Dacicus, Parthicus stb. A császárok hatalmi funkcióira és előjogaira való utalások az uralkodói titulaturában, többek között az imperatori akklamációk, a néptribunusi jogkör és a konzuli tisztség sorszámozott megjelölésével, továbbá Septimius Severustól kezdve a prokonzuli teljhatalom rendszeres feltüntetésével az alattvalók számára nyilvánvalóvá tették, hogy itt egyedülálló és korlátlan hatalommal állnak szemben. Legalábbis eredetileg ezek a rangmegjelölések korántsem számítottak pusztán címnek, mint a későbbi korszakokban, hanem pontosan

azonosítható tartalmat juttattak kifejezésre. Nem véletlenül nevezte magát Augustus a hispániai El Bierzo területén nemrég talált ediktum szövegében – az általános szokással ellentétben – többek között prokonzulnak: ezzel a konkrét esetben azt akarta hangsúlyozni, hogy azok az intézkedései, amelyeket Rómán kívül tartózkodva hozott egyik saját tartománya peregrinus közösségeit illetően, erre a hatalmi funkcióra támaszkodtak. A feliratokon azonban a hivatali hatalom valamennyi rangcímét el lehetett hagyni, mert Augustus teljhatalmának kifejezésére már az is elegendő volt, hogy csak a *pater patriae* címmel illessék, amint ezt például Baetica tartomány lakói tették az Augustus tisztelére ennek forumán felállított 100 font színaranyból készült szobor feliratának esetében – hiszen ez a cím, amint már említettük, egyaránt kifejezésre juttatta a *patria potestast* és az ettől elválaszthatatlan *auctoritast*. Sőt, még az is elegendő lehetett, hogy a császárság alapítóját a feliratokon névadásának egyéb elemeit elhagyva egyszerűen csak *Augustus*-nak nevezzék, mert a *princeps* szakrális szférába emelt és ezért határtalan hatalmát már egyedül ez a név is kifejezésre juttatta. A későbbi császárok feliratain, kiváltképpen az olyan feliratokon, amelyben az alattvalók valamely nekik juttatott császári jótéteményre hivatkoztak, szintén gyakran előfordul, hogy az időközben császári rangcímévé vált *Imp(erator) Caesar... Augustus* vagy *Imp(erator)... Augustus* nevektől keretezve az uralkodónak csak egyetlen neve jelenik meg, mint például *Traianus, Hadrianus, Antoninus*. Ha valaki egy feliratos szövegben ilyen névadással találkozott, rögtön tudta, hogy nem közönséges ember, hanem a teljhatalmú uralkodó nevét olvassa.

Az alattvalók szemében a császárok hatalmát ezek nem hivatalos melléknevei, valamint, ahogyan már a *Res Gestae*ben is, a tetteikre történő hivatkozások még világosabban megjeleníthették, mint a sztereotip rangcímek, amelyek lassanként elveszítették jelentőségüket. A feliratokon megnevezett császári jelzők, amelyek Traianustól kezdve szemmel láthatólag szaporodtak, Septimius Severustól kezdve szinte inflációs méreteket öltöttek és így egyszerűen egyre inkább elcsépelődtek, közismertek lettek. Igen tanulságos például a császárok győzelmeire és így katonai hatalmukra utaló jelzők fokozása és váltakozása: *Commo-*

dus és Septimius Severus korától kezdve az uralkodó *invictus* ‘legyőzhetetlen’, Caracalla óta *super omnes retro principes invictus* ‘minden korábbi princepsnél legyőzhetlenebb’ vagy *invictissimus* ‘leglegyőzhetlenebb’, Aurelianus óta *victoriosus* ‘győzedelmes’ és *victoriosissimus* ‘leggyőzedelmesebb’, 324-től kezdve *invictus* helyett *victor*, anélkül azonban, hogy a pogányosan hangzó *invictus* név és ennek superlativusa ekkor teljesen kimentek volna a használatból, végül még *ubique vincens* is (‘mindenütt győztes’ – paradox módon éppen Arcadius és Honorius esetében, akiknek uralkodása alatt a birodalom jelentős része veszendőbe ment). Korlátlan hatalmat szuggesztált a császár dicsőítése mint *restitutor orbis* Severus Alexandertől kezdve. Az uralkodók győzelmeire való utalások eleinte jórészt a *Res Gestae Divi Augusti* példaképét követték, így például a britanniai győzelem alkalmából létesített Claudius-diadalív felirata Rómában, amely Claudius a *Res Gestae* módján azért ünnepli, mert idegen népeket vetett a római nép hatalma alá, és amelynek szövegében a *Res Gestae*hez hasonlóan legyőzött királyokról is szó van. Azok a feliratok, amelyek – mint például a Colosseum rekonstruált dedikációs szövege vagy a Traianus-forum elvesztett építési felirata – a monumentális új középületeknek a *manubiae*, azaz a különlegesen gazdag hadizsákmány által lehetővé tett létesítését örökítették meg, szintén az augustusi példaképeket követték. A császárok minden dimenziót felülmúló hatalma vált nyilvánvalóvá akkor is, amikor mint a természetadta feltételek és térségek fölött is uralkodó, ezeket tetszésük szerint átalakítani képes erő állították be őket. Augustus a hispániai *via Augusta*, az ő nevét viselő hispániai főútvonal mérföldkövein azzal büszkélkedett, hogy ezt az utat *usque ad Oceanum*, tehát a világ végéig, azaz Gades (a mai Cádiz) kikötővárosáig kiépítette, ami egyben az ibér félsziget viszonyait rendező hatalom megnyilvánulását is jelentette. Ugyanígy megemlíthetők ebben az összefüggésben Tiberius, Claudius, Domitianus és Traianus feliratai a Vaskapuszorosban, amelyek az ott először mint fa- és kötélkonstrukcióként létesített, Traianus alatt a sziklafalba bevágott út építését örökítették meg, továbbá Traianus felirata, amely a Duna szabályozásáról számol be ugyanebben a szorosban, vagy a Traianus-oszlop dedikációs szövege, amely arról tudósít, hogy a császár, aki Rómában új forumot létesített, e célból egyet bontatott le.

Az uralkodó emberfölötti hatalmának különösen beszédes hírnökei azok a feliratok, amelyek már Augustus életében a *numen Augusti*, a császár isteni akaratának – és ezzel isteni hatalmának – kultuszát hirdették meg. Ugyanezt mondhatjuk azokról a feliratokról, amelyek a

3. század elejétől kezdve voltak olvashatók a császárszobrok talapzatán, és az alattvalóknak azt a készségét voltak hivatva tanúsítani, hogy a *devotio* rítusa értelmében életüket áldozzák a császári *numen* javára. Ezt persze a feliratokon is nem egyszer rögzített, az uralkodónak kijáró örök hűség esküjével már Augustus megkövetelte az alattvalóktól. Hogy az élő uralkodó nyílt istenítésére még magában Róma városában is már Aurelianus uralkodása előtt mennyire nyílt formában sor kerülhetett, teljes világossággal mutatja az a felirat, amelyet egy igen alacsony állású személyeket összefogó kollégium állított Caracalla 25. születésnapján, s amely a Britanniából hazatérő császárnak az ugyanerre a napra időzített visszaérkezését úgy ünnepelte, hogy ennek britanniai tetteit – noha Caracalla valójában feladta apja skóciai hódításait – győzelemmé magasztosította. A felirat többek között kifejezte a dedikálók kívánságát, hogy Caracalla 100 évig uralkodjék, és az isteni császárnak e szavakkal hódolt: *Deo Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aurel(io) Divi Septimi Severi f(ilio), O(p)timo Antonino Pio, sideribu[s] in terram delapso, T(ron)itratori Aug(usto), orbis terrarum [propagatori, domino] maximo.* (Az isten-császárnak, Caesarnak, Marcus Aureliusnak, az isteni Septimius Severus fiának, a legjobb Antoninus Piusnak, a csillagokból földreszállt mennydörgő Augustusnak, a földkerekség kiterjesztőjének, a legnagyobb úrnak.)

Az uralkodók dicsőítésére szolgáló feliratok gyakran már megjelenési formájukkal is illusztrálták a császári hatalom nagyságát és fényét. Sokszor már a betűk nagysága is feltűnik. A „rekordot” az Agrippa nevét tartalmazó felirat tartja a Pantheon homlokzatán kb. 70 cm nagyságú betűvel, vagyis annak az államférfinak és hadvezérnek a felirata, akivel Augustus megosztotta hatalmi funkcióit. Itt felsorolunk néhány építési feliratot, amelyek a császárokat

PRO SALUTE ET VICTORIA DEO IMP CAES M AURELIO DIVI
SEPTIMI SEVERI OPTIMO ANTONINO PIO SIDERIBVS IN
TERRAM DELAPSO TRONITRATORI AVG ORBIS TERRARVM PRO
PAGATORI DOMINO MAXIMO PROVIDENS IMPERII SVI MAIESTA
TEM FINESQVE IVSAMPLIAVITLAR GAM GLORIAMPACEDATA
AVXIT CORONAVIT LAVREA DEXTRAM NV SIGNVM VICTORIAE
QVAE LOCO VENERATVR CVRIA SACRO VRBIS VTI IN AETERNVM ILLI
LAVS ESSET ALIA FELICIA TEMPORA QVATTOR IN SE
QVANTVR EX HOC SACRO DIENATI VITATI STVA EGAVDI
VM OMNIVM LOCIS SVSCIPIASSANCTIS MANIBVSQVE SVS OMNES
EXORNENT ARAS LANVGINI FLORES DIGNAS VNT VOTA FECIT
VERBANVM INIS SVINOX DEAFITLVX SIC DICEMVOTA
CORPVS PISCATORVM ET VRINATORVM SVAP P PRIMICERIO
HOC LOCO VRBIS QVINYM PHAS ACCIPIT OMNES ET EST
SACERIMVS CORPORI TOTOCIES DENIS CIRCVNDATVS ANNIS GRATEM ERTO

Caracalla „isten” üdvéért és győzelméért a császár (fiktív) 25. születésnapján állított, kiegészített felirat rajza, Róma (az alulról számított 4. sorban a császár saját szavait nagyobb betűkkel írták)

vagy hozzátartozóikat említik, mégpedig a mindenkori legnagyobb betűk méretét megadva: a Tiberius által restaurált Castor-Pollux-templom felirata Rómában: 53 cm; a Hadrianus-diadalív a iudaeai Scythopolis mellett: 41 cm, a Titus-diadalív Rómában: 40 cm; az Augustus-émlékmű La Turbie-ben: 37 cm; a hispániai Medinaceli városkapuja: 35 cm; a segoviai vízvezeték: 32/35 cm; Tiberius felirata a forum Romanumon: 31 cm; Claudius, valamint Septimius Severus ró mavárosi diadalívei: 30 cm; a Nerva-forum építési felirata: 28/30 cm; az actiumi győzelmi emlékmű felirata: 28 cm; Augustus felirata a forum Romanumon: 26,5 cm; a Mars Ultor-templom felirata: 23 cm. A nem-császári feliratok méretei, egészen kevés kivételtől eltekintve, e dimenziók mögött maradnak. Ismerünk olyan feliratokat is, amelyekben valamely császár neve – mint például a *cursus honorum*okat tartalmazó feliratokon – úgyszólván csak *en passant* van említve, de nagyobb betűkkel írták, mint a szöveg egyéb részeit. Ugyanígy emelte ki az istenként tisztelt Caracalla előbb említett ró mavárosi felirata Caracalla ott szó szerint idézett saját szavait, amellyel az alattvalók tudtára adta, hogyan imádkozzanak érte születése, azaz Luna napján, a hold istennőjéhez. Számos császárfelirat arannyal bevont bronz betűivel váltott ki különleges hatást. Ez a különösen pompázatos technika elsősorban a császári hatalom dicsőítését szolgálta. Az arany betűk, azaz, ahogyan Rómában nevezték őket, a *litterae aureae* használata, valamivel korábbi megjelenése után nem véletlenül terjedt el általánosan az i. e. 17-es évtől kezdve, amikor a *ludi saeculari*essel a hivatalos ideológia szerint az új *aurea aetas* vette kezdetét. Amint az *aurea templa* vagy az *aurea Roma* szimbolikája, úgy az arany betűk is az új aranykort és ennek mindenható megteremtője, Augustus csillogó személyét voltak hivatva megjeleníteni.

Az uralkodók hatalmát és fennköltségét az epigráfiai dokumentumok nemcsak a betűk nagyságával és pompájával juttatták kifejezésre, hanem a feliratok méreteivel is. A

Septimius Severus, Caracalla és Geta diadalíve, Róma, a forum Romanumról nézve (a szerző felvétele)

segoviai vízvezeték felirata, ha a két egyforma méretű első sor hosszát vesszük tekintetbe, kb. 17 méter hosszú; a Mars Ultor-templom és a Castor-Pollux-templom feliratainak hossza 21 illetve 27 méter. Az actiumi Augustus-émlékmű feliratának hossza majdnem 60 métert tesz ki. Mindenben tútesz a tarracói amphitheatrum felirata, amely Heliogabalus császár nevét és címét tartalmazta, 147 méternyi hosszúságával. A történelem íróiája, hogy az antik világ e legnagyobb feliratos emléke egyben a legrövidebb életű szövegek egyike volt. A 221-ben készült feliratot egy évvel később, Heliogabalus bukása után megsemmisítették; csak istenné avatott elődeinek nevét és a felirat utolsó, az építmény felújítására vonatkozó szakaszát hagyták épen.

A legtöbb eddig említett példa mutatja, hogy az ilyen feliratok mondanivalója többek között azzal jutott érvényre, hogy ezek sokszor egészen rendkívüli emlékművekhez tartoztak, amelyek méreteikkel és formájukkal önmagukban is hangsúlyozták a császári hatalom nagyságát. Ugyanezt lehet elmondani a kolosszális szobrokról, amelyekkel Rómában az isteneken kívül csak császárokat ábrázoltak – mint például Traianust a forumán állított hatalmas szobrok, amelyek nagyméretű talpazatai részben fennmaradtak. De a hatalmas templomok, ívek, győzelmi emlékművek, vízvezetékek, hidak, ugyanígy a nagyszabású határvédelmi építmények, mint például a Hadrianus-fal Britanniában, sőt még az egyes erődök vagy az őrtornyok is, amelyeken Róma uralkodóinak a neve volt olvasható, a császári hatalom iránti tiszteletet tudták kiváltani, így például a Porta Maggiore homlokzatán az *aqua Claudia* feliratai vagy Raetiában az aaleni auxiliáris tábor épületein olvasható feliratos szövegek. Ugyanezt mondhatjuk az olyan rendkívüli felirathordozókról, mint az oszlopok vagy az obeliszkok.

Példaképpen itt a nyilván mindenki számára jól ismert vatikáni obeliszket említjük, amely eredetileg Alexandriában állt, ahol ezt i. e. 30 kora őszén Cornelius Gallus – aki ebben az időpontban Augustus parancsnoksága alatt (aki ekkor még nem viselte ezt a nevet) *praefectus fabrum* volt – latin nyelvű felirattal látta el (Augustus halála után ennek az aranyozott bronz betűkből készített feliratnak a helyére Divus Augustusnak és utódának, Tiberiusnak szentelt feliratot véstek). Ez a Caligula alatt Rómába szállított hatalmas köemlék kitűnően példázza, hogyan hirdették a szöveg, a felirat technikai megoldása, a felirathordozó létesítmény és az építészeti illetve topográfiai keret együttesen az uralkodói hatalom nagyságát. A rövid szövegben kétszer is megjelent az *Imperator Caesar Divi filius* neve, amelynek birtokosa parancsban (*iussu*) rendelte el, hogy Alexandriában egy *forum Iulium*, egy róla elnevezett monumentális, reprezentációs célokra szolgáló tér létesüljön; a felirat a *litterae*

aureae Egyiptomban eddig teljesen ismeretlen és nyilván különleges benyomást keltő technikájával készült; hordozója, az obeliszk ott hagyományosan a napistennel azonosított uralkodó jelképe volt; ezen túlmenően ez az obeliszk, ugyanúgy, mint a Montecitorio-obeliszk Rómában, a csúcsán a globusszal és az ebből kiálló tűskével nemcsak a mindenség feletti uralmat hirdette, hanem az alexandriai *forum Iulium*on a róma városi *solarium Augusti* mintaképe gyanánt egy óriási napóra mutatója lehetett. Mint igen sok más esetben, itt is a lenyűgöző emlékmű volt arra hivatva, hogy különleges mértékben fokozza a feliratos szöveg mondanivalójának hatékonyságát.

De ennek fordítottja is általánosan érvényes: egy építészeti konstrukció mondanivalóját csak a feliratos szöveg tehetette teljesen érthetővé. Amikor Ovidiusnál a *Fastib* Mars isten leszáll az égből, hogy Augustus forumán megtekintse a császár akarata szerint neki épített templomát, először az épület homlokzata és az ott látható domborművek, majd a templom belsejének berendezése ragadtatják el. Ezután újra kilép az épületből és elolvassa a templom feliratát. Miután felismeri, hogy a szövegben a templom építtetője, Caesar Augustus neve áll, a templom még nagyobbak tűnik számára.

A *Res Gestae Divi Augusti* az ezeket leíró felirat mindenkor elhelyezésével, az obeliszk az őket környező terekkel és építményekkel vagy a Mars Ultor-templom felirata az Augustus-forum összefüggésében jól illusztrálják a jelentőségét annak az architektonikus és topográfiai keretnek, amelyen belül egy „császárfelirat” sokszor rendkívüli hatása érvényre jutott. Erre számos más példát is fel lehetne hozni. Tarracóban a dedikációs feliratokkal ellátott császárszobrok Hispania citerior tartományi császárkultuszának monumentális szentélykörzetében, a város legfelső teraszán, az Augustus-templom előtti téren álltak; azt mondhatnánk, hogy a templommal együtt uralkodtak a város felett. Augustus La Turbie-ben emelt emlékművét impozáns helyén már nagyobb távolságból látni lehetett. Segovia vízvezetéke, amelyen Traianus felirata volt olvasható, szemmel láthatóvá tette, hogyan tudott a császári hatalom a táji és a természeti adottságok fölé kerekedni.

Itt kell megemlítenünk Pontius Pilatus jól ismert feliratát a *Tiberieum* említésével, amely – a mai Izrael területén – a caesareai kikötő az uralkodóház magasztalását szolgáló, Herodes által kiagyalt és Pilatus által kiegészített építészeti programjának a kulcsa. Remélhetőleg sikerült bebizonyítanunk, hogy a Pilatus-felirat nem volt más, mint a caesareai kikötőben annak a világítótoronynak az építési felirata, amely az északi móló végén, a déli móló csúcsán álló hatalmas világítótoronnyal szemben emelkedett és *Druseum* nevű ellenpárjának megfelelően a *Tiberieum* nevet viselte.

Septimius Severus, Caracalla és Geta diadalíve: a felirat részlete a betűgyakkal, amelyekben a bronzból készült betűk fekdtek; a 4. sorban a Geta kitorölt nevének helyére került későbbi szöveg olvasható (a korábbi betűk csapolásának nyomaival) (a szerző felvétele)

A két torony tehát Tiberius császár és korán meghalt fivére, Drusus után kapta a nevét. A két torony szimbolikája csak szélesebb összefüggésben érthető meg. Amint Flavius Iosephustól tudjuk, a két mólócsúcs előtt három-három oszlop emelkedett ki a tengerből, amelyek csúcsán egy-egy szobor állt; ezek minden valószínűség szerint Augustust és Liviát az előbbinek egyszer az egyik, a másik alkalommal a másik mostohafiával, azaz Tiberiusszal, illetve Drussusszal, Livia fiaival együtt ábrázolták. A kikötő neve *portus Augusti* volt; a várost Augustus után Caesareának hívták; leg-híresebb épületének az *Augusteum*, a császárkultusznak a kikötő fölötti dombon épült hatalmas temploma számított, amelyet a hajósok Iosephus tanúsága szerint már messziről láthattak. Az együttes mondanivalója, a Pilatus-feliratot is beleértve, félreérthetetlen: ahogy a Tiberiusról és Drususról elnevezett tornyok az Augustus templomával büszkélkedő *caesar* város augustusi kikötője fölött őrködnek, úgy őrködnek Tiberius és Drusus – Pilatus idején az egyik mint császár, a másik az égben – Augustus öröksége fölött. Ezt az asszociációt nappal a Tiberieum és a Druseum építménye tette felismerhetővé az előttük felállított császárszobrokkal, továbbá a tornyok háttérében az Augustusról elnevezett kikötővel, az ő nevét viselő várossal és ennek fő helyén az ő templomával. Éjszaka azt a fényt, amelyet a Tiberieum és a Druseum bocsátottak ki, annak a kozmikus fénynek a jelképeként lehetett felfogni, amelyet az uralkodóház e két ragyogó csillaga sugárzott: ez a két testvér, a *consolatio Liviae* szavai szerint a *concordia sidera*, másolatai voltak a fiatalabb testvér korai halála után egymástól továbbra is elválaszthatatlan isteni testvérpárnak, Castornak és Polluxnak, akiknek csillagképe a hajósok számára éjszaka a célt mutatta.

Impozáns példája a császári hatalom szimbolikájának a hispániai Medinaceliben, Madridtól kb. 150 km távolságban északkelet felé emelkedő ív is, az ottani, talán Ocilis

nevű római város kapuja, a fölött a völgy fölött, amelyben – Augusta Emerita irányából Caesaraugusta s ezzel Róma felé – Hispánia egyik legfontosabb útvonala vezetett. Ez az ív az említett útról, de a távolabbi környékről is már nagyobb távolságból nézve feltűnik; ugyanakkor a város felől az ív átjáróin keresztül szinte leírhatatlan kilátás nyílik a végtelennek látszó kasztíliai fennsíkra. A *litterae aureae* technikájával készült egykori felirat, amelynek rekonstrukciója a betűk csapolásának maradványaiból kiindulva lehetséges, a város felé néző oldalon a *Numini Augusto sacrum* szöveggel a római császárok általános isteni hatalma előtt hódolt, a külső oldalon pedig az éppen uralkodó császár, Domitianus isteni hatalmát hirdette (Domitianus nevét itt bukása után Traianus névével helyettesítették). A császárságnak az *oikumené* feletti hatalmát aligha lehetett volna találébban kifejezni, mint az uralkodók isteni hatalmát felidéző szöveg, az arany betűk, a rendkívüli benyomást keltő építészeti remekmű és a táj szinte felülmúlhatatlan összjátékával.

A „császárfeliratok” hatékonyságát ezek nagy száma is fokozta. Jakob M. Højte dán régész összeállítása szerint a római birodalom területén az Augustustól Commodusig terjedő időszakból összesen kb. 2200 felirattal ellátott császárszobor-talapatot ismerünk. Ha ezekhez hozzászámítjuk a későbbi időkből való hasonló feliratos emlékeket, továbbá a császárnők és a *Caesares* szobrainak talapzatait, úgy összesen kb. 5000-re tehető az olyan megmaradt feliratok száma, amelyek az uralkodókat illetve az uralkodócsalád tagjait ábrázoló szobrokhoz tartoztak. De ezek csak kis töredékét alkotják az egykori szobor-dedikációknak, amelyekkel az alattvalók a császárok és közvetlen hozzátartozóik előtt hódoltak. Ha feltételezzük, hogy a birodalomban mindenütt elismert uralkodók valamennyi városban legalább egy felirattal ellátott szobrot kaptak, akkor már így is kb. 100 000 egykori császárszobor-dedikációval kell számolnunk. Magától értetődik azonban, hogy az egyes uralkodók tiszteletére számos városban, főleg Rómában nem csak egyetlenegy ilyen emlékmű létesült; egyedül Athénben több száz dedikációs felirattal ellátott Hadrianus-szoborról van tudomásunk. Külön figyelmet érdemelnek a mérföldkövek, amelyek a császárok nevét és címeit, ha nem is mindig mérföldről mérföldre, unos-untalan ismételték, például a Hispániát átszelő *via Augusta* mentén ennek kezdetétől a Pyrenaeusokban az út gadesi végpontjáig. A különösen fontosnak tekintett császárfeliratokról másolatok is készültek, hogy a szöveg egyidejűleg több helyen is olvasható legyen; ez nemcsak a *Res Gestae Divi Augusti* esetében történt így, hanem például Augustus híres, a *princeps* fő erényeit dicsőítő felirattal ellátott pajzsa esetében is. Ugyancsak ide kell számítanunk az olyan hivatalos szövegek másolatait, mint például a valamennyi római kolóniában és valószínűleg minden municipiumban is közzétett másolatát azoknak a szenátusi határozatoknak, amelyek a 19-ben elhunyt Germanicus Caesar emlékének tiszteletét írták elő, vagy az inkább a császári házról szóló dicsőítő beszédnek, mint bírósági ítéletnek tekinthető *senatus consul-*

tum de Cnaeo Pisone patre másolatait, amelyeket bronztáblára vésve Baetica tartományban valamennyi város fórumán kiállítottak.

Mindehhez hozzátehetjük: a római császárok hatalmát és dicsőségét a feliratok nemcsak a birodalom területén, hanem még azon kívül is híresztelték. Emlékezzünk csak a quádok lakóterületén, a Dunától 120 km-re északra a trencsényi várszikla falába vésett, a *Victoriae Augustorum* szavakkal kezdődő győzelmi feliratra, amelyet 179/180 telén az aquincumi legió egy ott áttelelő, a következő tavaszra tervezett hadjáratra felkészülő alakulata dedikált. Az ilyen feliratok esetében, akár csak a Kaukázusból ismert, Domitianust, Marcus Aureliust és Commodust megnevező feliratos szövegek kapcsán jogos feltenni azt a kérdést, hogy vajon egyáltalán el tudta-e valaki olvasni ezeket a feliratokat a római csapatok visszavonása után. Hasonló kérdést azonban például a Cornelius Gallus által közvetlenül Egyiptom alávetése után latin nyelvű felirattal ellátott obeliszkre vonatkozólag is feltehetünk, annál is inkább, mert Gallus saját maga győzelmi emléket Philae-ban latin, görög és egyiptomi felirattal egyaránt ellátta, hogy a szöveget ott mindenki megértse. Mindezen túlmenően a feliratos szövegek recepciójának problémája a római birodalomban

Augustus tiszteletére állított szobor talapzata, Saguntum (Sagunto, Spanyolország) (Wolfgang Kuhoff professzor felvétele)

igen gyakori analfabetizmusra való tekintettel általánosan is felmerül. Ami a birodalom lakosságát illeti, abból lehet kiindulni, hogy legalábbis a császári névadás, illetve címtár legfőbb kifejezéseit, mint például *Imp. Caesar Augustus* vagy a görög nyelvű feliratokon *Autokratór Kaiszar Szebasztosz*, amelyek a közkézen forgó pénzekben is olvashatók voltak, a legtöbben azonosítani tudták, anélkül, hogy írni és olvasni tudtak volna. Mellesleg a császárok nevét a birodalom néhány részében az ottani lakosság nyelvén és írásmódjával, például pún vagy hieroglif-szövegekkel is vissza lehetett adni. A latin nyelv használatát a közvetlenül megelőző időszakban alávett vagy az ideiglenesen megszállt területeken ezzel szemben inkább úgy lehetne értelmezni, hogy ezek Róma hatalmának megjelenítésére szolgáltak. A mindenkor helyi lakosság körében legalábbis az a tény köztudomású volt, hogy a számára megfeythetetlen írásjelek a rómaiak tényleges vagy bármikor lehetséges jelenlétéről és ezzel Róma, valamint ennek uralkodója hatalmáról tanúskodnak.

Egy-egy császárt mindenesetre összehasonlíthatatlanul több felirat dicsőített, mint akármely magas rangú római szenátort vagy lovagot. Ez annál is inkább így volt, mert az uralkodók nevét az úgynevezett császárfeliratokon kívül számtalan olyan felirat is megörökítette, amelyben az alattvalók saját felemelkedésüket beszélték el, és a császárt mint azt a személyt nevezték meg, akinek hivatalokat, előléptetést és egyéb jótéteményeket köszönhettek. A feliratok médiumát az uralkodók ugyanakkor saját céljaikra számos tekintetben kiváltságos módon használták. Ez nemcsak a feliratok tartalmából, méreteiből, pompás kiviteléből, felállítási helyéből és nagy számából derül ki. Róma városában Augustus korától kezdve néhány közhasznú épületet leszámitva évszázadokon át nem létezett többé olyan újonnan létesült középület, amelynek felirata ne a császárt mutatta volna be mint ennek építtetőjét vagy helyreállítóját. Augustus uralkodásának középső szakaszától kezdve Róma nyilvános terein és középületeiben a császárokon kívül senki más nem kaphatott szobrot és ezzel együtt feliratot az olyan személyeken kívül, akik az uralkodók bizalmas barátainak számítottak, és akik ilyen módon történő megtiszteltetés ezek – gyakran csak az illető személyek halála után –

megengedték. Augustus korától kezdve olyan mérföldkő sem létezett többé, amely másvalakit, és nem a császárt nevezte volna meg egy közút építőjének. A feliratos médium használatának efféle császári kiváltságait még tovább lehetne folytatni.

Mindent összevéve megállapíthatjuk: a római világ feliratos emlékei kiválóan alkalmasak voltak arra, hogy az uralkodók hatalmát megjelenítsék. A császárok hatalmuk megszilárdítására nemcsak a „képek hatalmát” (Paul Zanker kifejezését ismételve, „die Macht der Bilder”) használták fel, hanem, ezzel a lehető legszorosabb kapcsolatban a szavak hatalmát is, amelyek nemcsak elhangzottak, hanem maradandó formában megőrződtek, hogy ugyanúgy, mint a „képek”, örökérvényűek legyenek. Ezen a módon a császárok és a hatalmuk dicsőítésére szolgáló feliratos emlékek, akárcsak a rómaiak értékrendjének és magatartási normáinak a jövő generációk számára történő dokumentációját szolgáló feliratok kultúra a maga teljes egészében, jelentős mértékben hozzájárultak a fennálló politikai és társadalmi rendszer stabilizációjához. Mondhatnánk: ahogyan manapság az európai integráció nem kis mértékben a nyilvános médiumok produktuma, amelyek ezt a folyamatot állandó figyelemmel kísérik és jelentőségét nap mint nap igyekeznek az emberek fejébe és szívébe beoltani, ugyanúgy erősödött Rómában a császári hatalom és ezáltal maga az Imperium Romanum az akkori nyilvános médiumok, így többek között a képzőművészet és az irodalom idevágó ágazatai vagy a pénzverés befolyása révén. Róma feliratok kultúrája ebben az integrációs folyamatban ugyanolyan központi szerepet játszott, mint a műemlékek, amelyeken a feliratok megjelentek.

* A tanulmány teljes szövege a hozzátartozó jegyzetanyaggal az alábbi címen és az alábbi helyen jelenik meg: „Die Repräsentation der kaiserlichen Macht in den Inschriften Roms und des Imperium Romanum”: L. de Blois–O. J. Hekster–G. de Kleijn–St. T. A. M. Mols (szerk.), *The Representation and Perception of Roman Imperial Power. Proceedings of the Third Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 B. C.–A. D. 476)*, Rome, March 20–23, 2002, Amsterdam, 2004.